

Stanisław Wiech

<https://orcid.org/0000-0001-7057-2870>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

U źródeł drugiego Komitetu Zachodniego. Sprawa polska na Ziemiach Zabrzanych w latach 1860–1862*

Zarys treści: Artykuł dotyczy genezy powstania w 1862 r. Komitetu Zachodniego odpowiedzialnego za opracowanie programu depolonizacji zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Był on piątym w dziejach carskiej Rosji specjalnym komitetem o szerokich kompetencjach w zakresie zarządzania rubieżami Cesarstwa.

Outline of content: The article deals with the genesis of the creation in 1862 of the Western Committee responsible for developing a programme of de-Polonization of the Western guberniyas of the Russian Empire. It was the fifth in the history of tsarist Russia special committee with broad authority to administer the borderlands of the Empire.

Słowa kluczowe: historia Polski XIX w., historia Rosji XIX w., Komitet Zachodni, Ziemie Zabrane

Keywords: 19th-century history of Poland, 19th-century history of Russia, Western Committee, Stolen Lands

Specjalne, tajne, wyższe, tymczasowe i najczęściej doraźnie powoływane komitety odgrywały w dziewiętnastowiecznej strukturze administracji i władz centralnych Cesarstwa Rosyjskiego ogromną rolę w kreowaniu, jak też w wyznaczaniu nowych kierunków polityki wewnętrznej państwa carów¹. Cechą znaną niemal

* Artykuł powstał przy wsparciu finansowym Narodowego Centrum Nauki, program Opus 7, nr umowy UMO-2014/13/B/HS3/04964.

¹ Zob. Н.П. Ерошкин, *Крепостническое самодержавие и его политические институты*, Москва 1981, s. 208; Л.М. Дамешек, *Особые комитеты как форма управления окраинами империи в XVIII – начале XX вв.*, „Вестник Бурятского Университета” 8 (Улан-Удэ 2004), История. Серия 4, s. 16–26; Л.М. Дамешек, И.Л. Дамешек, *Окраины Российской империи: институты и бюрократия XIX – начала XX веков*, Иркутск 2015, s. 29–48, 102–118.

wszystkich komitetów było przypisanie ich nazw oraz zakresu kompetencji do spraw związanych z rubieżami imperium. Powoływanie specjalnych komitetów łączyło się zazwyczaj z koniecznością przygotowania oddzielnych, ograniczonych w swojej rozciągłości terytorialnej oraz specyficznych dla poszczególnych „okrain” reform, które z założenia miały redukować, osłabiać lub też niszczyć odrębność polityczną, kulturową, religijną, narodowościową oraz historyczną podbitych i przyłączonych do Rosji ziem. Ranga i pozycja poszczególnych komitetów w systemie zarządzania Imperium Rosyjskiego zależały od wielu czynników, przede wszystkim od wyznaczonych im celów, składu personalnego, a niekiedy charakteru relacji, jakie istniały między przewodniczącym komitetu a imperatorem. Jakkolwiek jedno z głównych zadań komitetów stanowiło wypracowanie takich reform, które w swoim założeniu zgodne byłyby z realizacją idei systematycznej, w miarę pełnej unifikacji oraz integracji obrzeży z centrum Imperium Rosyjskiego, to jednak systematyczność powoływania komitetów oraz ich działalność w rzeczywistości podkreślały poważne problemy władz centralnych z likwidacją odrębności ustrojowej, społeczno-politycznej, kulturowo-etnicznej oraz historycznej obszarów, które podważały pożądaną w polityce imperialnej jedność państwową.

Tworzone na mocy ukazów carskich komitety wydzielano z istniejących w Rosji ogólnopaństwowych kolegialnych instytucji centralnych, tj. z Rady Państwa i Komitetu Ministrów. Strukturę tę zazwyczaj dopełniano przedstawicielami najwyższych władz administracji państwowej szczebla lokalnego. W swoim przekroju skład personalny powoływanych komitetów w największym stopniu zbliżony był do wykazu osobowego Komitetu Ministrów i Rady Państwa, zaś w zakresie zarządzania poszczególnymi terytoriami komitetom przyznawano specjalne uprawnienia analogiczne do tych, jakie posiadały najwyższe centralne urzędy państwowe. W tej sytuacji obok w miarę stabilnych i typowych dla zarządzania rubieżami Cesarstwa Rosyjskiego instytucji generał-gubernatorstw, które w swoim charakterze sprawowania władzy przypominały ministerstwo, istniały tymczasowe, w swoim zakresie kompetencji wyższe i konkurencyjne komitety przypominające na szczeblu władz lokalnych pozycję Komitetu Ministrów lub Rady Państwa.

Specyfika i odrębność komitetów polegała także na tym, że wypracowane na ich posiedzeniach decyzje wcielano w życie za pośrednictwem wydawanych w oddzielnym porządku aktów prawnych i administracyjnych, dotyczących wyłącznie terytorium podlegającego danemu komitetowi. W mechanizmie państwowości rosyjskiej funkcjonowały zatem, obok centralnego i ogólnopaństwowego trybu i porządku legislacyjnego, równoległe instytucje i mechanizmy ustanawiania i wprowadzania aktów normatywnych rangi lokalnej. Specjalne komitety powstawały i znikwały na mocy najwyższych rozporządzeń, a opracowywanych i wydawanych przez nich aktów prawnych i przepisów nie włączano do ogólnopaństwowego Zbioru Praw.

Jednym z pierwszych komitetów powstałych jako dopełnienie instytucji lokalnej administracji państwowej, tj. zazwyczaj generał-gubernatorstw, był powołany 28 lipca / 9 sierpnia 1821 r. i istniejący z czternastoletnią przerwą (1838–1852)

do 1864 r. Komitet Syberyjski (Сибирский комитет)². Na początku w jego skład wchodził z urzędu: minister spraw wewnętrznych, oświaty, finansów oraz przewodniczący Departamentu Spraw Wojskowych Rady Państwa, państwowy kontroler, jak też syberyjski generał-gubernator Michaił M. Sperański, który uczestniczył w pracach komitetu nawet w chwili, gdy już opuścił urząd syberyjskiego generała-gubernatora. Na posiedzeniach Komitetu Syberyjskiego rozpatrywano m.in. coroczne raporty cywilnych gubernatorów i generałów-gubernatorów wschodniej i zachodniej Syberii, projekty utworzenia nowych obwodów administracyjnych (amurski i semipałatyński), sytuację prawną mieszkańców i ludów Syberii (zesłańców, Jakutów, Buriatów, Ewenków itd.), organizacji Amurskiego Wojska Kozackiego, ustroju administracyjnego Kamczatki, traktatów z Chinami (ajguński i tienciński – 1858), kontaktów handlowych ze Stanami Zjednoczonymi itp. W latach czasowego zawieszenia prac komitetu jego funkcje przejęły Rada Państwa i Komitet Ministrów³.

Komitet Syberyjski był o tyle ważny, że stał się wzorcem dla kolejnych instytucji tego typu, w tym m.in. dla powołanego 14/26 września 1831 r. Komitetu Guberni Zachodnich (Комитет западных губерний)⁴ oraz trzy dni później, 17/29 września, Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego. Obydwa Komitety stworzono w związku z wybuchem na ziemiach polskich powstania listopadowego, które dla rządu rosyjskiego stało się pretekstem do podjęcia nowych inicjatyw w celu dokonania pełniejszej unifikacji tzw. Ziemi Zabrzanych i Królestwa Polskiego z Imperium Rosyjskim⁵.

W ocenie niektórych historyków inicjatywa powołania Komitetu Guberni Zachodnich wyszła ze strony kijowskiego gubernatora wojennego Piotra F. Żeltuchina⁶. W rzeczywistości jednak była efektem zabiegów cywilnego gubernatora mohylewskiego Michaiła N. Murawjowa, który w 1831 r. wysłał do Petersburga dwa memoriały postulujące radykalne zmiany w polityce wewnętrznej Cesarstwa Rosyjskiego wobec ziem polskich⁷.

² С.М. Середонин, *Исторический обзор деятельности комитета министров*, т. 1, Санкт-Петербург 1902, s. 15.

³ Zob. S. Wiech, *Urząd generał-gubernatora w Rosji i w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 59 (2007), z. 1, s. 54–55.

⁴ 14/26 września 1831 r. z polecenia ustnego Mikołaja I utworzono „Komitet powołany do rozpatrzenia spraw różnych projektów dotyczących guberni od Polski przywróconych („Комитет, учрежденный для рассмотрения разных предположений по губерниям, от Польши возвращенным”), zwany pospolicie Komitetem Guberni Zachodnich lub niekiedy pierwszym Komitetem Zachodnim. Zob. Т.Г. Архипова, *Комитет западных губерний. 1831–1848 гг. (К истории политики царизма в отношении национальных окраин)*, „Труды Московского Государственного историко-архивного института” 28 (Москва 1970), s. 512–528.

⁵ С.М. Середонин, *op. cit.*, т. 2, ч. 1, s. 55.

⁶ *Ibidem*, s. 58.

⁷ S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018 (Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja, t. 1), s. 171–187.

Pierwszy memoriał, zatytułowany „О моральном положении губерни mohylewskiej и способах зближения ее с Цесарством Росыjsким” („Всепопданейшая записка Могилевского гражданского губернатора Муравьева о нравственном положении Могилевской губернии и о способах сближения оной с Российской империей”), został sporządzony i wysłany do cara Mikołaja I 22 grudnia 1830 / 3 stycznia 1831 r.⁸ Murawjow postulował w nim wzmocnienie roli i wpływów duchowieństwa prawosławnego, zwalczanie i degradowanie duchowieństwa katolickiego, usunięcie języka polskiego z życia publicznego i administracji, likwidację Statutu Litewskiego, obsadzenie urzędów Rosjanami, wzmocnienie władzy gubernatora oraz zwiększenie liczby rosyjskich ziemian i rosyjskiego stanu posiadania⁹. Wychodząc naprzeciwko tym postulatом, jeszcze przed powołaniem Komitetu Zachodniego podjęto pierwsze decyzje mające na celu likwidację odrębności ustrojowej i historycznej ziem polskich. Świadczył o tym m.in. wydany 1/13 stycznia 1831 r. ukaz o zniesieniu najpierw w guberni mohylewskiej i witebskiej¹⁰, a następnie mińskiej (18 lutego / 2 marca 1831)¹¹ obowiązujących od XVI w. statutów litewskich oraz ukaz z 3/15 lutego 1831, który uchylał jeszcze starsze prawo magdeburskie, gwarantujące miastom duży zakres wewnętrznej autonomii¹².

Drugi memoriał, zatytułowany „О utworzeniu odpowiedних инстytucии обywatelsких в губерниях од Польки przywróconых и зликwidowaniu подвалин najbardziej służących wyobcowaniu tych [guberni] од Rosji” („Об учреждении приличного гражданского управления в губерниях од Польши возвращенных и уничтожении начал, наиболее служивших к отчуждению оных од России”), sporządzony został pod wpływem doświadczeń Murawjowa wyniesionych z tłumienia powstania listopadowego na Ziemiach Zabranых¹³. W pierwszej części notatki Murawjow sformułował 27 postulatów, które jego zdaniem przyczyniłyby się do zaprowadzenia na Ziemiach Zabranых porządku niezbędnego do stłumienia powstania i zaprowadzenia ładu zgodnego z rosyjską racją stanu. Postulował przede wszystkim przyznanie namiestnikowi guberni białoruskich specjalnych uprawnień i kompetencji niepodlegających kontroli władz centralnych, obsadzenie urzędów gubernatorów cywilnych przez Rosjan nieposiadających w tych guberniach związków rodzinnych, depolonizację administracji i obsadzenie wszystkich urzędów przez „rdzennых Rosjan”, reorganizację służb i uprawnień policyjnych, zwiększenie nadzoru wojskowo-policyjnego itp. W drugiej części notatki, opatrzonej nagłówkiem „О политычней reorganizacji guberni од Польки przywróconых

⁸ М.Н. Муравьев, *Четыре политические записки о Северо-Западном крае. 1830 г., 1831 г., 1864 г., 1865 г.*, „Русский архив” (1885), № 6, s. 161–175.

⁹ S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 49, 171–187.

¹⁰ *Полное собрание законов российской империи. Собрание второе* (dalej: ПСЗРИ II), т. 6: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1831, № 4233, s. 1.

¹¹ *Ibidem*, № 4369, s. 171.

¹² *Ibidem*, № 4319, s. 119–122.

¹³ М.Н. Муравьев, *op. cit.*, s. 175–186; S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 171–198.

i zlikwidowaniu tych podwalin, które stopniowo doprowadziły ten kraj do całkowitego wyobcowania od Rosji” („О политическом преобразовании губерний от Польши визвращенных и уничтожении тех начал, которые постепенно довели край сей до совершенного отчуждения от России”), wyraził w 19 punktach pogląd na sposoby walki z polskością. Ponownie przypomniał postulat zlikwidowania polskiego prawodawstwa i zniesienia statusu litewskiego, odebrania Kościołowi katolickiemu majątku i dóbr ziemskich, pozbawienia duchowieństwa prawa kształcenia młodzieży, ograniczenia jego liczby w zgromadzeniach zakonnych i parafiach. Zalecał także likwidację Uniwersytetu Wileńskiego jako gniazda rodzącego się tu i szkodliwego dla całej Rosji „wolnodumstwa”, pozbawienie przywilejów stanowych drobnej szlachty, którą zdaniem Murawjowa należało masowo wysiedlić, wzmocnienie stanu posiadania rosyjskiego ziemiaństwa, wyrugowanie języka polskiego z życia publicznego itp.

Wyrażone przez Murawjowa poglądy i ocena sytuacji legły u podstaw zasad ideowych pierwszych represyjnych ukazów, jak też powołanego wkrótce Komitetu Zachodniego, który pierwsze swoje posiedzenie poświęcił właśnie rozpatrzeniu przesłanych przez Murawjowa do Petersburga memoriałów.

Wiadomość o powstaniu, jak też działalność Komitetu Guberni Zachodnich miały charakter poufny, o czym świadczyło wyłącznie ustne wydanie nakazu jego powołania, jak też brak jakichkolwiek wzmianek o jego działalności w najważniejszej akcie prawodawczym, jakim był Pełny Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego. Pod tym względem Komitet Guberni Zachodnich zasadniczo różnił się od Komitetu Syberyjskiego, który w rosyjskim zbiorze praw był wielokrotnie wspomniany jako inicjator i pomysłodawca wielu wypracowanych i opublikowanych rozporządzeń i ukazów¹⁴.

Funkcję przewodniczącego Komitetu Guberni Zachodnich sprawował prezes Komitetu Ministrów, który jednocześnie przewodniczył Radzie Państwa. W kolejności byli to: Wiktor P. Koczubej, Nikołaj N. Nowosilcow, Iłłarion I. Wasilczykow i Wasilij W. Lewaszew. W ciągu 17 lat działalności komitetu jego skład personalny zmieniał się, co było pochodną przede wszystkim zmian zachodzących w Komitecie Ministrów. W posiedzeniach komitetu brali udział: minister spraw wewnętrznych, sprawiedliwości, spraw zagranicznych, dóbr państwowych, szef żandarmerii, główny dyrektor Departamentu Poczty, główny dyrektor Departamentu Spraw Duchownych Obcych Wyznań, minister sekretarz stanu do spraw Królestwa Polskiego, oberprokurator Najświętszego Synodu oraz kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego¹⁵. W obradach Komitetu Guberni Zachodnich uczestniczyli także zapraszani gubernatorzy, m.in. Dmitrij G. Bibikow (generał-gubernator kijowski, podolski i wołyński 1837–1852), Nikołaj N. Chowański (generał-gubernator

¹⁴ Zob. ПСЗРИ II, т. 8: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1834, № 6052, 6067, 6177, 6212, 6473, 6596.

¹⁵ S. Wiech, *Urząd generała-gubernatora...*, s. 55–56.

witebski, mohylewski i smoleński 1822–1836), Fiodor J. Mirkowicz (wileński gubernator wojenny i generał-gubernator grodzieński, miński i kowieński 1840–1850) oraz wspomniany już Murawjow (gubernator mohylewski 1827–1831, a następnie grodzieński 1831–1835). Wszyscy oni odegrali znaczącą rolę nie tylko w dyskusji, ale także w kreowaniu polityki wewnętrznej Cesarstwa Rosyjskiego¹⁶. Sprawy biurowe Komitetu prowadziła specjalna kancelaria podporządkowana przewodniczącemu Komitetu Ministrów. Komitet na swoich posiedzeniach, których było 145, podniósł ok. 700 różnych spraw¹⁷.

Znaczącą rolę w pracach Komitetu – obok Murawjowa, którego radykalne projekty mimo pewnych wątpliwości zostały niemal w całości przyjęte i zaakceptowane – odegrał kijowski generał-gubernator Bibikow¹⁸. Stał się on głównym orędownikiem rozciągnięcia na wszystkie dziewięć guberni Kraju Zachodniego postulowanego przez Murawjowa rosyjskiego prawodawstwa¹⁹. Starania te znalazły swoje uwieńczenie w podpisanym 25 czerwca / 7 lipca 1840 r. przez Mikołaja I ukazie o zaprowadzeniu na Ziemiach Zabrzanych rosyjskiego prawodawstwa, co oznaczało ostateczne zniesienie statutów litewskich i ustrojową likwidację odrębności prawnej Ziemi Zabrzanych²⁰.

Obok wprowadzenia do Kraju Zachodniego ogólnocesarzowskiego prawodawstwa i ustroju administracyjnego Komitet Guberni Zachodnich przyczynił się gremialnie m.in. do likwidacji instytucji i praw zachowanych z czasów byłej Rzeczypospolitej, wprowadzenia do szkół nauczania w języku rosyjskim, degradacji społeczno-prawnej drobnej szlachty, likwidacji Uniwersytetu Wileńskiego i Liceum Krzemienieckiego, zmiany statusu prawnego Kościołów katolickiego, unickiego i prawosławnego oraz uregulowania praw i obowiązków chłopów w dobrach państwowych i prywatnych (tzw. inwentarze według projektu kijowskiego generała-gubernatora Bibikowa)²¹. Swoje prace Komitet Guberni Zachodnich zakończył 20 kwietnia / 2 maja 1848 r., kiedy to na mocy ukazu został zlikwidowany, a jego sprawy przejął, podobnie jak to było w przypadku Komitetu Syberyjskiego, Komitet Ministrów.

¹⁶ Zob. А.Э. Нольде, *Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском*, вып. 1: *Попытка кодификации литовско-польского права*, Санкт-Петербург 1906, s. 233; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 67–69.

¹⁷ Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), фонд (dalej: ф.) 1266 Комитет западных губернии, опис (dalej: оп.) 1, дело (dalej: д.) 41; ф. 1267 Западный Комитет, оп. 1, д. 43; L. Zasztowt, *op. cit.*, s. 69; О. Лепеш, *Деятельность высших территориальных комитетов государственного аппарата Российской империи по управлению территорией Беларуси в XIX в.*, в: *Беларуские земли в составе Российского государства (1772–1917)*, ред. В.А. Божанов, Минск 2013, s. 159.

¹⁸ РГИА, ф. 1266, оп. 1, д. 28, к. 150.

¹⁹ *Ibidem*, д. 26, к. 34.

²⁰ *Ibidem*, к. 92; ПСЗРИ II, т. 15: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1841, № 13591, s. 445–446; *Западные окраины Российской империи*, ред. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2007, s. 105.

²¹ L. Zasztowt, *op. cit.*, s. 70–72.

Podobne efekty swojej dziesięcioletniej pracy (1831–1841) odnotował powołany przy Radzie Państwa Komitet do Spraw Królestwa Polskiego²². Na posiedzeniach tegoż komitetu, którego skład w dużym stopniu pokrywał się z Komitetem Guberni Zachodnich, rozpatrywano m.in. sprawy przyszłego ustroju prawnego, finansowego i społeczno-politycznego Królestwa Polskiego, zniesienia konstytucji, wprowadzenia Statutu Organicznego, powołania Rady Stanu Królestwa Polskiego, reorganizacji sądownictwa, pociągnięcia do odpowiedzialności uczestników powstania listopadowego, likwidacji armii Królestwa Polskiego, wprowadzenia nowych obciążeń fiskalnych itp. Warto nadmienić, że ostrze radykalnych projektów degradacji ustrojowo-prawnej Królestwa Polskiego, głównie autorstwa Nowosilcowa i Aleksandra Benckendorffa, zostało znacznie stępione za sprawą namiestnika Iwana F. Paskiewicza, który korzystając z protekcji i zaufania cara Mikołaja I, sprzeciwiał się daleko idącej reorganizacji godzącej w zakres władzy i wpływów namiestnika. Niemniej jednak Komitet do Spraw Królestwa Polskiego odegrał istotną rolę w polityce integracji Cesarstwa Rosyjskiego, która podobnie jak w przypadku Ziem Zabrzanych polegała na likwidacji i zacieraniu śladów odrębności ustrojowej, społeczno-politycznej, kulturowo-etnicznej oraz historycznej ziem polskich.

Kolejnym z komitetów powołanych w celu reorganizacji zarządzania rubieżami Cesarstwa Rosyjskiego był utworzony 11/23 lipca 1833 r. Komitet Kaukaski, który rozpatrywał m.in. sprawozdania i raporty namiestnika Kaukazu (urząd ten powołano 27 grudnia 1844 / 8 stycznia 1845), generałów-gubernatorów i gubernatorów cywilnych, dotyczące sytuacji społecznej i politycznej Kaukazu, podejmował decyzje w sprawie budowy twierdz, rozwoju wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych, urzędzenia miast, realizacji reformy uwłaszczeniowej włościan, przesiedlania kozaków itp.²³ Decyzje komitetu przedstawiano do najwyższego rozpatrzenia, analogicznie jak to czynił Komitet Ministrów, w postaci dziennika posiedzeń, które po zatwierdzeniu przez cara nabierały mocy prawnej. Komitet Kaukaski istniał do 23 stycznia / 4 lutego 1882 r. i został zniesiony wraz z likwidacją instytucji namiestnictwa Kaukazu²⁴.

Piątym z komitetów, któremu przyznano szerokie kompetencje w zakresie zarządzania rubieżami Cesarstwa Rosyjskiego oraz projektowania kluczowych dla ustroju i spraw wewnętrznych reform i aktów politycznych, był interesujący nas, a powołany 20 września / 2 października 1862 r. Komitet Zachodni (Западный комитет)²⁵.

²² Zob. РГИА, ф. 1170 Комитет по делам Царства Польского при Государственном Совете, оп. 1, т. 16, д. 12, к. 7; *Государственная канцелярия 1810–1910*, Санкт-Петербург 1910, s. 106; *Высшие и центральные учреждения России. 1801–1917*, т. 1, Санкт-Петербург 2000, s. 73; Э.Е. Эпштейн, *Формирование имперской стратегии управления: Царство Польское (1831–1843)*, Москва 2016, s. 83–116.

²³ С. Эсадзе, *Историческая записка по управлению Кавказом*, т. 1, Тифлиси 1907, s. 75–82.

²⁴ Zob. S. Wiech, *Urząd generał-gubernatora...*, s. 57.

²⁵ Zdaniem Dawida Fajnhauza Komitet Zachodni utworzono 22 września / 4 października 1862 r. Większość jednak historyków (zob. prace Anny Komzółowej, Oksany Lepesz i inne, jak też

Jakkolwiek w akcie uzasadniającym decyzję stworzenia komitetu wyjaśniano, że cel jego stanowi wypracowanie takiego programu działań politycznych dotyczących Ziem Zabrzanych, które miałyby charakter długofalowy i położyłyby kres tendencjom separatystycznym, to jednak bliższa geneza jego powstania, jak również działalność Komitetu Zachodniego nie zostały dokładnie zbadane i wyjaśnione²⁶.

U źródeł powstania drugiego w dziejach Ziem Zabrzanych Komitetu Zachodniego leżały przede wszystkim narastająca na początku lat sześćdziesiątych XIX w. i nie spotykana wcześniej w guberniach zachodnich fala wzburzenia nastrojów społecznych i politycznych oraz nasilająca się aktywność społeczeństwa polskiego. Zjawiska te w dużym stopniu dokonywały się pod wpływem wydarzeń w Królestwie Polskim. Manifestacje patriotyczno-religijne w Warszawie i na prowincji Królestwa Polskiego z przełomu 1860 i 1861 r., zawiązanie obozów politycznych i konspiracji niepodległościowej, a przede wszystkim „rewolucja moralna” głosząca hasła zgody narodowej i wspólnych dążeń w mniejszym lub większym stopniu promieniowały i oddziaływały na społeczeństwo polskie Ziem Zabrzanych. Uwidoczniło się to szczególnie po tragicznych wydarzeniach z 27 lutego 1861 r. w Warszawie, gdzie po interwencji wojska padło pięciu uczestników manifestacji patriotycznej. W miastach i miasteczkach na znak solidaryzmu z Warszawą i w odpowiedzi na apel abpa Antoniego Fijałkowskiego przywdziewano stroje żałobne, odprawiano nabożeństwa za poległych, zawiązywano „komitety bezpieczeństwa”, organizowano manifestacje, śpiewano pieśni patriotyczne. Coraz bardziej popularne stawały się hasła solidaryzmu i bratania narodowego, w tym także równouprawnienia wszystkich wyznań²⁷. Kierunek i siłę fali ożywienia społeczeństwa polskiego na Ziemiach

dokumenty zespołu Komitetu Zachodniego, na które powoływał się Fajnhauz podaje 20 września / 2 października 1862 r. Jeszcze inną, mniej wiarygodną datę zawiera informator do zespołu Komitetu Zachodniego, w którym jest mowa o jego założeniu 29 sierpnia / 10 września 1862 r. Zob. РГИА, ф. 1267 Западный комитет, оп. 1, д. 12, к. 7; С.М. Середонин, *op. cit.*, t. 3, ч. 1, s. 186; П.А. Валуев, *Дневник министра внутренних дел. 1861–1864 гг.*, т. 1, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961, s. 190; Д.А. Милютин, *Воспоминания генерал-фельдмаршала, графа Д.А. Милютина. 1860–1862*, ред. Л.Г. Захарова, Москва 1999, s. 406; D. Fajnhauz, *Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1851–1863)*, „Przegląd Historyczny” 85 (1994), z. 3, s. 249; А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае во второй половине 1850-х–1870-х годах*, Москва 2003, s. 153–170; O. Лепеш, *op. cit.*, s. 161.

²⁶ Na temat działalności Komitetu Zachodniego w kontekście spraw szkolnictwa na Ziemiach Zabrzanych pisał m.in. L. Zasztowt, *op. cit.*, s. 79–83. Dzieje Komitetu nie doczekały się jednak oddzielnych studiów. W polskiej historiografii brak też jest studiów poświęconych genezie powstania Komitetu. Ostatnio wydana obszerna praca Mikołaja Tarkowskiego, poświęcona dziejom Polaków na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881) – co zastanawiające w przypadku studium historyczno-prawnego – ani jednym zdaniem nie wspomina o genezie, działalności czy też roli Komitetu Zachodniego w kreowaniu polityki wewnętrznej na Ziemiach Zabrzanych. Zob. M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881)*. *Studium historyczno-prawne*, Gdańsk–Sopot 2018.

²⁷ Zob. S. Wiech, *Królestwo i zabór rosyjski w latach 1865–1914*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, t. 3: *Historie polityczne*, cz. 2, red. A. Nowak, Warszawa 2013, s. 32.

Zabrzanych, spowodowanej wydarzeniami w Królestwie Polskim, doskonale oddaje korespondencja z guberni mohylewskiej opublikowana na łamach emigracyjnego „Przeglądu Rzeczy Polskich”.

Przy pierwszym odgłosie krwawych wypadków zaszłych w Warszawie – donosił korespondent mohylewski, gubernia nasza nie była ostatnią z ziem polskich w zapłakaniu nad barbarzyńskimi ciosami zadanymi sercu ojczyzny naszej; a jeśli jęk boleści naszej nie doszedł do was, przypisują to jedynie wielkiej odległości, jaka nas rozdziela i utrudnionej przy tem komunikacji. Kobiety i starce nasi nie czekali nim im przypomną, że należy przywdziać żałobę, ale sami natychmiast po odebraniu tych krwawych wiadomości, idąc jedynie za popędem serca i świętego obowiązku względem ojczyzny, jednogłośnie ją przywdzieli; a zaraz potem po wszystkich parafialnych kościołach odprawiono żałobne nabożeństwa za dusze osób poległych w Warszawie. Młodzież nasza, tak z upragnieniem marząca o legionach polskich, pochopnie przywdziała czamarki i węgierki jako strój choć w części zbliżony do wojskowego ubioru i przytem choć w części narodowość naszą przypominający. Od tego czasu prawie wszystkie odwiedziny, już do sąsiadów, już to i w dalsze miejsca poczęła odbywać konno ażeby tym sposobem choć trochę przysposobić się na przyszłych kawalerzystów do jazdy polskiej. Wkrótce potem co niedziela we wszystkich parafialnych kościołach brzmiały hymny za ojczyznę, których słowa nie omieszkało nam nadesłać z Warszawy²⁸.

W podobnym tonie pisała Józefa ze Świętorzeckich Obozierska, wspominając nastroje społeczne tych lat:

Z bijącym sercem śledziła Białoruś przebieg dalszych warszawskich wypadków. Każdy akt znajdował odbicie w Mohilewsku. Śpiewano hymny w kościołach, panie przywdziały narodową żałobę, nabożeństwem uroczystym święcono rocznicę połączenia Litwy z Polską w pamiętnym dniu kowieńskiej procesji. Ustały wszelkie zabawy, na pierwszym planie stanęły hasła ofiar i poświęceń narodowych. Ci, co w owych czasach zwiedzali Litwę, potwierdzić muszą, że duch narodu był wszędzie w swej podniosłości jednolity, wszędzie jedne cele miano i jedne marzenia. Każdy do służby sprawie ojczyźnej wedle sił i rozwoju zdolności swoich rwał się duszą i sercem²⁹.

Aktywność społeczno-polityczna ludności polskiej na Ziemiach Zabrzanych nie ograniczyła się jedynie do publicznego eksponowania nastrojów patriotycznych i solidarności z mieszkańcami Kongresówki. Przybrała znacznie szerszy charakter wpisujący się w nurt rewolucji moralnej. Wspomniany już korespondent mohylewski dodawał:

czynności nasze nie na tem się ograniczyły. Ogół pojął potrzebę zajęcia się oświeceniem włościan i bliższego pobratania z nimi, i z tego powodu uchwalono zakładanie po wsiach szkółek dla włościan i zagonowej szlachty. Projekt ten choć radośnie przyjęty długi czas jednak

²⁸ *Korespondencje, Mohilew maj 1862*, „Przegląd Rzeczy Polskich” (28 VII 1862), z. 9, s. 21–22.

²⁹ J. ze Świętorzeckich Obozierska, *Męczeńskie lata*, w: *Nasze kresy: Mohilewskoczczyzna*, Mohilew–Moskwa 1917, s. 46.

pozostawał w zupełnym zawieszeniu, ponieważ gubernator p. [Aleksander] Beklemiszew wymagał ażeby w mających się uformować szkółkach wykładano w języku rosyjskim, gdy przeciwnie my stanowczo obstawaliśmy za wykładem w języku białoruskim jako jedynie tylko zrozumiałym dla włościan okolic naszych. Teraz dzięki Bogu p. gubernator patrzy przez szpary na tę kwestię i ludzie dobrej woli korzystając z tego, stopniowo zakładają szkółki, których liczba wzrasta w sposób zadawalający. Przy tej ogólnej agitacji szlachty naszej – pisano dalej, kilku obywateli wpadło na myśl urządzenia towarzystwa rolniczego, ażeby przy jego pomocy skupić w jedno ciało szlachtę rozrzuconą po obszernej guberni i tym sposobem ogólnymi siłami przystąpić do trudnego dzieła, jakie nam pozostaje do wykonania przy tylu niesprzyjających warunkach. Myśl urządzenia towarzystwa rolniczego znalazła ogólne poklaski w guberni naszej³⁰. W niespełna dwa miesiące po rozpowszechnieniu jej, trzystu kilkudziesięciu obywateli zapisało się na jej płatnych członków, a 21 i 22 października przeszłego roku zgromadziwszy się na powiatowe wybory wybrano z każdego powiatu delegowanych dla napisania ustawy przyszłego towarzystwa rolniczego. Ci zaś zgromadzili się w Mohilewie skąd jako upoważnieni od całej guberni, wysłali ową ustawę po zatwierdzenie do ministra spraw wewnętrznych³¹.

Ta ostatnia inicjatywa wpisywała się w szerszy nurt zakończonych niepowodzeniem prób powołania na wzór Królestwa Polskiego Towarzystwa Rolniczego Zachodnich Guberni³².

Kolejnym impulsem do zacieśnienia więzów i współpracy na polu aktywności społecznej i politycznej Ziem Zabrzanych i Królestwa Polskiego była zainicjowana w połowie 1861 r. akcja uroczystych obchodów rocznic unii polsko-litewskich, które stały się okazją do gremialnego manifestowania jedności Królestwa Polskiego z Litwą i Rusią. Powszechne obchody rocznicy unii lubelskiej zorganizowano 12 sierpnia. W Wilnie w czasie demonstracji ulicznej, którą starały się rozproszyć wojsko i policja, doszło na moście na Niemnie do symbolicznego spotkania Polaków i Litwinów śpiewających hymn narodowy. Patriotyczne manifestacje powtórzyły się w Wilnie 16 i 18 sierpnia. W mniejszym stopniu w cyklu manifestacji patriotycznych i jubileuszowych uczestniczyła Ukraina, gdzie do największych wystąpień doszło w sierpniu w Żytomierzu. Ostatnią z serii uroczystości jubileuszowych była manifestacja w Horodle, zorganizowana 10 października 1861 r. z okazji 448. rocznicy unii polsko-litewskiej zawartej w tym miasteczku.

³⁰ O inicjatywie tej wspominał także Edward Maliszewski, notując: „podnosić się zaczął przybity, wtłoczony w ziemię w okresie mikołajewskim duch narodu. Zaczęło się to od pewnego ożywienia działalności społecznej. W sierpniu 1861 r. szlachta mohylewska, zebrana w Horkach w pokażnej liczbie, po kilku z każdego powiatu, dla obejrzenia żniwiarki Mazier oraz dla porozumienia się w sprawie projektowanego Tow. rolniczego, uchwaliła wybrać komisję do opracowania ustawy. Na jej prezesa wybrany został jednogłośnie popularny tu w owym czasie ziemianin Edward Żukowski. W tych samych kolach omawiać zaczęto projekty założenia Banku ziemskiego i rolniczych Domów zleceń. Krzątano się jednocześnie nad oświatą ludu i umoralnieniem go przy pomocy bractw wstrzeźliwości”, E. Maliszewski, *Rok 1863 na kresach mohilewskich*, Warszawa 1920, s. 6.

³¹ *Korespondencje...*, s. 23.

³² D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, tłum. K. Rutkowski, Lublin 2005, s. 461–462.

W trakcie uroczystości, w sposób symboliczny na znak jedności Ziem Zabrzanych z Królestwem Polskim, zgromadzony na obu brzegach Bugu tłum śpiewał pieśń *Boże, coś Polskę* w przekładzie litewskim i białoruskim³³.

Reakcją na antyrosyjskie w swojej wymowie wystąpienia były represje. Jeszcze wiosną 1861 r. marszałek szlachty powiatu wileńskiego hr. Jan Witold Tyszkiewicz został z polecenia wileńskiego generała-gubernatora Władimira I. Nazimowa odsunięty z urzędu za zorganizowanie parę manifestacji. Kilka miesięcy później zmuszono go do opuszczenia Cesarstwa. Po manifestacjach ku czci unii polsko-litewskich Nazimow zdecydował się wprowadzić w guberniach wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej stan wojenny (sierpień 1861). Wileński generał-gubernator w liście skierowanym 23 sierpnia 1861 r. do szefa żandarmów Wasilija A. Dołgorukowa tłumaczył, że wprowadzenie stanu wojennego było nieuchronne, gdyż dalsze pobłażanie demonstracjom rozzuchwalało Polaków i osłabiało autorytet rządu.

Podobne kroki zapobiegawcze podjął kijowski generał-gubernator Wasilczykow, ogłaszając w sierpniu 1861 r. wprowadzenie stanu wojennego w Żytomierzu (plany rozciągnięcia stanu wojennego na cały obszar kijowskiego generał-gubernatorstwa zostały odrzucone). Od tej pory wszelkie demonstracje i pieśni patriotyczne były surowo karane. Zakaz śpiewania pieśni patriotycznych obchodzono jednak, śpiewając inne pieśni na melodię *Boże, coś Polskę* lub *Z dymem pożarów*.

W ocenie władz carskich groźne dla porządku i ładu społeczno-politycznego były nie tylko publiczne wystąpienia i demonstracje patriotyczno-religijne, ale także pojawiające się od 1860 r. oddolne inicjatywy, wychodzące zazwyczaj ze środowisk ziemiańskich, którym przyświecała idea wyartykułowania powszechnie pożądanych i oczekiwanych przez społeczeństwo polskie zmian i reform, głównie w zakresie swobód i autonomii kulturalno-narodowej, jak też akcentowania kulturowej i narodowej jedności Ziem Zabrzanych i Królestwa Polskiego. Postulaty te starano się składać na ręce władz centralnych w postaci mniej lub bardziej śmiałych adresów politycznych i memoriałów. W grupie inicjatorów tej akcji szczególną aktywność, obok Jakuba Gieysztorza i Aleksandra Domeyki, wykazał w Kraju Północno-Zachodnim (tzw. gubernie litewskie i białoruskie) Wiktor Starzeński, autor kilku memoriałów, które z pominięciem pośrednictwa władz lokalnych (urzędu generała-gubernatora) kierował do ministra spraw wewnętrznych Piotra Wałujewa, ministra wojny Dmitrija Milutina oraz cara Aleksandra II. Starzeński z pozycji marszałka szlachty guberni grodzieńskiej krytykował politykę władz rosyjskich wobec społeczeństwa polskiego Ziem Zabrzanych oraz postulował przyznanie Polakom swobód narodowych dotyczących m.in. rozwoju szkół, towarzystw naukowych i gospodarczych, reaktywowania Uniwersytetu Wileńskiego oraz wileńskiego okręgu naukowego³⁴.

³³ S. Wiech, *Królestwo i zabór...*, s. 37.

³⁴ Zob. J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, Wilno 1913, s. 84, 120–121; *idem*, *Litwa przed rokiem 1863*, Lwów 1888, s. 24; D. Fajnhauz, *op. cit.*, s. 239–259; D. Staliūnas, *Litewscy biali i władze carskie przed powstaniem styczniowym: między konfrontacją a kompromisem*, „Przegląd Historyczny” 89 (1998), z. 3, s. 383–401; H. Głębocki, *Starzeński Wiktor (1826–1882)*, PSB,

Jeśli postulaty swobód kulturowych mogły być przedmiotem przynajmniej wstępnych rozważań ze strony władz rosyjskich – sprzyjał temu klimat dyskusji w Rosji nad reformą włościańską, reorganizacją systemu sądownictwa oraz zaprowadzeniem samorządu ziemskiego, to zdecydowanie negatywnie i wrogo władze carskie odnosiły się do wszelkich sugestii zbliżenia i zacieśnienia kontaktów kulturowo-narodowych Kraju Zachodniego z Królestwem, które to postulaty w adresie Gięsztora sprowadzały się do stwierdzenia: „jasno wskazujemy na chęć połączenia się z bracią naszą znad Wisły”³⁵. Dobitym wyrazem deklarowanej niechęci do wszelkiego rodzaju pomysłów i inicjatyw podkreślających potrzebę wzmocnienia autonomii kulturowej i jedności narodowej społeczeństwa polskiego Ziem Zabrzanych i Królestwa było publicznie wyrażone w Wilnie przez cara Aleksandra II niezadowolenie z postaw szlachty, która, w mowie skierowanej głównie do marszałka szlachty guberni wileńskiej Domeyki, upomniana została słowami: „niech wiedzą tu i za granicą, że tu nie Polska, ruskie gubernie, nie pozostaje szlachcie [nic innego] jak zaślugać na zaufanie moje”³⁶.

Jakkolwiek podejmowane do tej pory indywidualnie lub konsultowane tylko w wąskim gronie działaczy społeczno-politycznych inicjatywy i akcje upominania się o autonomię kulturowo-narodową oraz zniesienia barier ograniczających możliwość nawiązania ścisłych więzów i jedności narodowej w granicach Cesarstwa Rosyjskiego były skutecznie torpedowane przez lokalne i centralne władze rosyjskie, to jednak idea publicznego deklarowania aspiracji narodowych oraz systematycznego przypominania o żywotnych potrzebach społeczeństwa polskiego zyskała popularność i przede wszystkim wsparcie ze strony aktywnych społecznie mieszkańców Ziem Zabrzanych. Niebagatelny okazał się tu czynnik zewnętrzny, gdyż kierowane przy szerszym wsparciu społecznym do przedstawicieli administracji rosyjskiej żądania stanowiły w pewnym stopniu efekt i pochodną deklaracji i żądań wyrażanych jeszcze z większą determinacją przez polskie ugrupowania polityczne na emigracji oraz w Królestwie Polskim. Niemniej jednak charakter i sposoby formułowania postulatów politycznych były autonomicznym dziełem aktywnych społecznie mieszkańców Ziem Zabrzanych.

Pierwszy, ważny, choć mało znany w literaturze przedmiotu, przykład szerokiego zaangażowania się społeczeństwa polskiego w akcję upominania się o prawa narodowe to podjęta przez szlachtę guberni mohylewskiej próba wspólnego opracowania, a następnie dostarczenia drogą oficjalną żądań dotyczących swobód narodowych, które w formie adresu zamierzano przekazać na ręce cara Aleksandra II. Okazją do przedyskutowania tego problemu, zaprezentowania

t. 42/3, Wrocław 2003–2004, s. 176–177; Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 186; I. Koberdowa, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962, s. 37.

³⁵ J. Gięsztor, *Pamiętniki...*, s. 83.

³⁶ „Przegląd Rzeczy Polskich” (Paryż 12 XI 1860), z. 15, s. 26; „Wiadomości Polskie” (1860), nr 41, s. 178; D. Staliūnas, *op. cit.*, s. 385.

wspólnego stanowiska, a następnie złożenia w imieniu szerokiej grupy społecznej petycji miały być wyznaczone na przełom 1861 i 1862 r. powiatowe i gubernialne zjazdy szlacheckie, których celem było m.in. przeprowadzenie wyborów marszałków i pośredników pokoju na kolejną trzyletnią kadencję. Rozpoczęte u schyłku października 1861 r. zjazdy szlachty powiatowej w guberni mohylewskiej oraz prowadzone w trakcie zjazdów dyskusje i ustalenia doprowadziły, zdaniem władz carskich, do zredagowania buntowniczego adresu. Został on na pierwszym etapie redakcji opracowany i przyjęty przez wyborców szlachty powiatu rohaczewskiego, którzy 10/22 października 1861 r. przygotowali podpisany przez 50 uczestników zjazdu adres dedykowany carowi Rosji. Ważną rolę w opracowaniu tego adresu odegrał marszałek szlachty powiatu rohaczewskiego – dymisjonowany ppłk Jan Bohusz, który, jak ujawniały władze policyjne, „nie tylko nie przeszkodził szlachcie [w redagowaniu buntowniczego adresu], jak zobowiązywała go do tego przysięga nakazująca przeciwdziałanie nieprawnym aktom, ale sam pierwszy podpisał takowy”³⁷. Z upoważnienia zjazdu powiatowego Bohusz zobowiązał się zapoznać z treścią adresu wszystkich uczestników gubernialnego zjazdu szlachty w Mohylewie, któremu miał przewodniczyć gubernialny marszałek szlachty – ks. Stefan Lubomirski. On też w imieniu całej szlachty guberni mohylewskiej, zgodnie z przynależnym marszałkom szlachty uprawnieniom, winien przekazać adres Aleksandrowi II.

W tym miejscu należy przypomnieć, że powiatowi i gubernialni marszałkowie szlachty do początku lat sześćdziesiątych XIX w. odgrywali ważną rolę w strukturze administracji państwowej Ziem Zabrzanych, a ich urzędy utrzymywane były na koszt skarbu państwa³⁸. W hierarchii urzędniczej gubernialny marszałek szlachty zajmował drugie miejsce po gubernatorze. Marszałkowie kierowali lub uczestniczyli w pracach wielu instytucji i organów kolegialnych, przewodnicząc m.in. zjazdom pośredników pokoju (съезд мировых посредников) – urzędników odpowiedzialnych za realizację reformy uwłaszczeniowej 1861 r. i uregulowanie wynikających z niej powinności i zobowiązań między dworem i wsią. Dodatkowo z tytułu pełnionej funkcji marszałek gubernialny miał prawo do przedkładania władcy Rosji

³⁷ РГИА, ф. 1282 Канцелярия Министра Внутренних Дел, оп. 2, д. 1102, к. 40–41; Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), ф. 109 Третье Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, оп. 36, д. 127, к. 16–18.

³⁸ W 1785 r. na mocy „Żałowanej gramoty dworianstwu” („Грамота на права, вольности и преимуществ благородного российского дворянства”) Katarzyna II gwarantowała szlachcie rosyjskiej przywileje stanowe, wprowadzając m.in. urząd gubernialnych i powiatowych marszałków szlachty. Ich kadencja trwała trzy lata. Za panowania Pawła I niektóre prawa szlachty ograniczono i w tej postaci „żałowannaja gramota” została w 1797 rozciągnięta na byłe ziemie Rzeczypospolitej. Kilka lat później ukazem cara Aleksandra I z 2/14 kwietnia 1801 r. przywrócono pełnię praw zagwarantowanych w „żałowанной gramocie”, m.in. prawo składania przez zebrania szlacheckie na ręce cara adresów. Zob. И.А. Исаев, *История государства и права России*, Москва 2004, s. 340, 341.

– drogą oficjalną, za pośrednictwem gubernatora – petycji i próśb dotyczących lokalnych potrzeb³⁹.

Obradujący pod przewodnictwem Bohusza zjazd szlachty powiatowej, korzystając, jak to zaznaczono we wstępie adresu, „z praw umieszczonych w t. IX rozdziale 108, wydanym w 1857 roku [Zbioru Praw]”⁴⁰, postanowił w pierwszej kolejności

³⁹ Art. 112 w t. 9 Zbioru Praw głosił: „Сверх сего, дворянство в Собрании может делать совещание о своих нуждах и пользах, представить об оных, чрез Губернского Предводителя, Начальнику Губернии и Министерству Внутренних Дел: а в случаях важных приносит и всеподданнейшие прошения Императорскому Величеству”. („Ponadto, szlachta podczas zjazdu [zgromadzenia] może obradować na temat swoich potrzeb i korzyści, informować o tych sprawach za pośrednictwem marszałka szlachty, naczelnika guberni i ministra spraw wewnętrznych; a w sytuacjach ważnych składa także najpoddanejsze prośby Jego Cesarskiej Mości”). W art. 113 dodawano: „Оно имеет право приносит таковые прошения, адресуя конверты в собственные руки Императорского Величества: если же для объяснения жалобы признано будет нужным вызвать депутатов, то дворянство присылает их в числе трех, и сии депутаты имеют быть снабжены уполномочием, подписанным Губернским и Уездным Предводителями, с подробным означением в оном всех предметов, ходатайству их порученных. Когда в числе депутатов будет находиться Губернский Предводитель: то уполномочие подписывается всеми Уездными Предводителями Дворянства. О назначенных депутатами, Начальник Губернии доносит Министерству Внутренних Дел”. („Ono [zgromadzenie szlacheckie] ma prawo składać takie prośby, adresując koperty do rąk własnych Jego Cesarskiej Mości; jeśli w celu wyjaśnienia skargi uznana będzie konieczność wezwania delegatów, to szlachta wysyła ich w liczbie trzech, i ci delegaci mają być zaopatrzeni w podpisane przez gubernialnych i powiatowych marszałków pełnomocnictwa, w których dokładnie mają być określone wszystkie sprawy, jakie zostały powierzone delegatom. Jeśli wśród delegatów będzie znajdował się marszałek gubernialny, to pełnomocnictwo podpisują wszyscy powiatowi marszałkowie szlachty. O wybraniu delegacji naczelnik guberni informuje Ministerstwo Spraw Wewnętrznych”). Art. 115 określał z kolei zasadę kolegialnego składania na ręce cara próśb: „Дворянство может также, по окончании выборов, отправлять депутатов для принесения Императорскому Величеству от лица дворянства всей губернии верноподданнического благодарения за Всемилостивейше дарованные оному права и преимущества, испросив на сие предварительно Высочайшее соизволение – 1831 Дек. 6 (4989) полож. § 9”. („Szlachta może także, po zakończeniu wyborów, wysłać delegację w celu złożenia Cesarskiej Mości w imieniu szlachty całej guberni wiernopodobniejszego podziękowania za łaskawie darowane jej prawa i przywileje, prosząc wcześniej Cesarza o takie przyzwolenie – 1831 grudzień 6 (4989) regulamin § 9”). *Свод Законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный*, т. 9: *Законы о состояниях*, С-Петербург 1857, art. 110–115, s. 28. Zob. też: П.А. Зайончковский, *Отмена крепостного права в России*, Москва 1960, s. 213; Е.А. Подорожная, *Институт предводителей дворянства в Беларуси во второй половине XIX – в начале XX в., в: Беларусь у пачатку XX ст.: Да 100-годдзя БДПУ*, ред. А.І. Андарала, М.М. Забаўскі, А.М. Люты, Мінск 2014, s. 254–260; К. Мацузато, *Из комиссаров антиполюнизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.)*, в: *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.*, ред. К. Мацузато, Москва 2005, s. 224.

⁴⁰ Art. 108 w t. 9 Zbioru Praw z 1857 r. głosił: „Собрания, составлены по уездным городам, предварительно открытию обыкновенных Губернских Собраний, имеют предметом: 1) приготовления к губернским дворянским выборам распоряжения; 2) назначение посредством балотирования одного из своих членов для подробного рассмотрения отчетов

„zanieść do stóp tronu najgłębsze i najpokorniejsze podziękowanie Najjaśniejszemu Panu [Aleksandrowi II] za łaskawe przyjęcie próśb szlachty o zniesienia prawa poddaństwa”. Wyjawiano równocześnie, że „ten wielki wypadek obudził w sercach szlachty powiatu rohaczewskiego nadzieję, że to dopiero jutrzeńka panowania N. Pana i tych wielkich zmian, którym ono dało tak piękny początek”. Nawiązując do istoty reformy uwłaszczeniowej, wyrażono głęboką nadzieję, „że Najjaśniejszy Pan, dając osobistą swobodę włościanom, raczy przywołać także szlachtę do życia obywatelskiego”. Autorzy adresu odwołując się do szlacheckich tradycji wolności oraz obietnic zachowania ich po traktatach rozbiorowych, zdecydowali się wreszcie na sformułowanie pierwszego postulatu, jakim było przywrócenie szlachcie odebranych praw politycznych i obywatelskich. „Szlachta powiatu rohaczewskiego – pisano w adresie – zachowawszy w pamięci prawa i przywileje z jakich korzystała za panowania Najjaśniejszych poprzedników Waszej Cesarskiej Mości i za panowania królów polskich, dziś postanowiła najpokorniej prosić Waszą Cesarską Mość, o przywrócenie tych praw i przywilejów, zachowanie których uroczyście obiecanem było w traktatach cesarzowej Katarzyny II”⁴¹.

Fundamentalny dla ziemiaństwa polskiego Ziemi Zabrzanych postulat przywrócenia swobód politycznych został uzupełniony kolejnymi sześcioma żądaniami, które w rozumieniu autorów miały stanowić gwarancję pełnego i swobodnego rozwoju w zakresie potrzeb kulturalnych, religijnych, językowych i sądowniczych. W punkcie drugim adresu proszono zatem „o przywrócenie języka polskiego, tak w szkołach jak i sądownictwie”, a w punkcie trzecim – „o przywrócenie publicznego i jawnego sądownictwa”. W kolejnym postulatcie, sygnalizującym potrzebę zachowania jedności narodowej, historycznej i terytorialnej społeczeństwa polskiego, sformułowano żądanie „przyłączenia powiatu rohaczewskiego oraz całej guberni [mohylewskiej] do guberni litewskich, z którymi ona od dawna była połączoną”. Analogicznie do tego żądania upraszono się „o przyłączenie okręgu naukowego guberni mohylewskiej do okręgu wileńskiego” (pkt 5) oraz „przywrócenie

в употреблении сумм дворянской кассы, сии избранные на Уездных Собраниях дворяне производить рассмотрение, им порученное, под председательством старшего из них по чину, и для того съезжаются в губернский город прежде открытия Губернского Собрания, коему представляют надлежащее о всем донесение. Рассмотрение отчетов о суммах, собранных на земские повинности, производится по Уставу об оных”. („Zjazdy [zgrupowania szlacheckie] organizowane w miastach powiatowych, poprzedzające otwarcie zwyczajowych zjazdów [zgrupowań] gubernialnych, mają na celu: 1) przygotowanie zarządzeń dotyczących gubernialnych wyborów szlacheckich; 2) mianowanie w drodze głosowania jednego z jej członków do szczegółowego zbadania raportów dotyczących wykorzystania sum z kasy szlacheckiej; wybrani na powiatowych zjazdach szlachcice rozpatrują powierzone im sprawy, pod przewodnictwem starszego z nich według rangi urzędniczej i w tym celu przybywają do miasta gubernialnego przed otwarciem zjazdu [zgrupowania] gubernialnego, któremu składają należne o wszystkim doniesienie. Rozpatrywanie raportów o kwotach zebranych na potrzeby ziemstw, prowadzi się według ustawy dotyczącej tych spraw”). *Свод Законов Российской империи...*, art. 108, s. 27.

⁴¹ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 40–41; ГАРФ, ф. 109, оп. 36, д. 394, к. 16–18.

na dawnych przywilejach uniwersytetu wileńskiego” (pkt 6). Szósty postulat, jak można się domyśleć, ściśle nawiązywał do treści memoriałów składanych wcześniej przez Starzeńskiego.

Ostatnim, siódmym postulatem było żądanie zapewnienia swobód religijnych oraz prawnego zrównania katolików z wyznawcami prawosławia. Proszono zatem cara „o danie zupełnej swobody wszystkim wyznaniom chrześcijańskim, pozwalając im budować kościoły, modlić się gdzie zechcą i jak zechcą, a przy połączeniu ślubem małżeńskim różnego wyznania osób, dozwolnić rodzicom chrzcić dzieci w jakiej zechcą religii”.

Niezwykle odważne i zdawać by się mogło wygórowane żądania szlachty powiatu rohaczewskiego starano się uprawomocnić, osadzając je na gruncie wyrażanych oficjalnie przez władców Rosji deklaracji oraz wydawanych aktów prawnych mających charakter międzynarodowych zobowiązań.

Wszystkie te wypowiedziane żądania szlachty powiatu rohaczewskiego – wyjaśniano w końcowej części adresu, oparte są na prawach i przywilejach jakimi się ona od dawna rządziła na Białej Rusi. Prawa te potwierdzono w traktacie w 1773 r. gdzie cesarzowa Katarzyna II, za siebie i za następców swoich, uroczyście obiecała, zostawić język polski w nowo zdobytych przez nią prowincjach, nie zmieniać praw i ustaw narodowych dla ogólnego dobra Białej Rusi, wszystkim wyznawcom rzymsko-katolickiej religii, tak uniatom jak i katolikom, którzy na zasadzie drugiego artykułu tegoż traktatu przeszli pod jej panowanie, zostawić zupełną swobodę wyznania; oprócz tego zabezpieczyć zachowanie na wieczne czasy, wszystkich przywilejów, obrządków kościelnych, praw własności każdego szlachcica w kraju, który na mocy wyżej nadmienionego traktatu przeszedł pod panowanie Jej Cesarskiej Mości⁴².

W adresie przypomniano także, iż „Cesarz Aleksander I na kongresie wiedeńskim w obliczu całej Europy, uroczyście oznajmił, że wszystkie prowincje oddzielone od Polski, złączy w jedno i zaprowadzi w nich rząd narodowy reprezentacyjny”. Autorzy adresu potrzebę i szansę urzeczywistnienia składanych deklaracji związali z początkiem dokonywanych w Rosji przez Aleksandra II wielkich reform, gdyż jak wyjaśniali w memoriale, „Przy wstąpieniu na tron Najjaśniejszego Aleksandra II nadanie praw włościanom obudziło w sercach szlachty nadzieję i życzenie uproszenia dla siebie praw z jakich korzystała dawniej, a których wspomnienie zostaje głęboko wyryte w jej sercach”. Na zakończenie dodawano, że „Szlachta powiatu rohaczewskiego zasyła prośbę swoją w nadziei, że Najjaśniejszy Pan nie odrzuci jej i powróci prawa i przywileje. Dla nadania zaś swobody osobistej i obywatelskiej wszystkim klasom cesarstwa pozwoli wybranym deputowanym przedstawić prośby o potrzebach wszystkich poddanych Waszej Cesarskiej Mości. W nadziei tej szlachta powiatu rohaczewskiego spisawszy w niniejszym akcie swoje chęci, poleca gubernialnemu marszałkowi, przedstawić je Najjaśniejszemu Panu”⁴³.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 43.

Podjęta przez szlachtę powiatu rohaczewskiego inicjatywa, a zwłaszcza zawarte w adresie żądania polityczne wystraszyły gubernatora mohylewskiego Aleksandra P. Beklemiszewa, który obawiając się eskalacji wystąpień politycznych polskiego ziemianstwa, a być może jeszcze bardziej oskarżeń o dopuszczenie do złożenia drogą oficjalną „buntowniczych” postulatów, postanowił zdusić w zarodku akcję gremialnego upominania się o prawa narodowe Polaków. W porozumieniu z III Oddziałem JCM Kancelarii i z rozkazu gubernatora mohylewskiego marszałek szlachty Bohusz w drodze powrotnej ze zjazdu do domu został zatrzymany przez żandarmów, a jego powóz i rzeczy osobiste przeszukane. Po odnalezieniu adresu Bohusza w asyście policji przewieziono do Mohylewa, gdzie, jak pisano, „zostawał pod strażą tak ścisłą, że nawet żony i dzieci nie wpuszczono dla pożegnania”⁴⁴. Po wstępnym śledztwie Bohusza przewieziono do Petersburga, gdzie osadzony został w więzieniu, a całą sprawą zajął się wydział policji politycznej (III Oddział JCM Kancelarii). Kilka tygodni później po wyrażeniu stanowiska III Oddziału oraz rozpatrzeniu w Radzie Ministrów raportu ministra spraw wewnętrznych dotyczącego antypaństwowej inicjatywy szlachty powiatu rohaczewskiego postanowiono uznać Bohusza winnym dopuszczenia się niezgodnych z prawem działań, usunąć go z urzędu marszałka szlachty powiatu rohaczewskiego i czasowo zezwolić na powrót do majątku rodzinnego, w którym miał pozostawać pod dozorem policyjnym. W trakcie śledztwa Bohusz broniąc się przed zarzutami, wyjawiał, iż nie podzielał opinii wyrażonej w adresie, który podpisał jedynie w obawie przed prześladowaniami ze strony szlachty powiatowej. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) uznało z kolei, iż nie widzi możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności karnej wszystkich sygnatariuszy adresu, zastrzegając jednak, że jeśli JCM ma inny w tej sprawie pogląd, to podejmie stosowne kroki.

O ostatecznym losie Bohusza miał zadecydować wyrok Senatu Rządzącego, któremu z rozkazu cara przekazano rozstrzygnięcie całej sprawy⁴⁵. Senat podtrzymał oskarżenia wobec Bogusza, uznając go winnym i skazał na uwięzienie w twierdzy Pietropawłowskiej. Kilka dni po osadzeniu Bohusza, co nastąpiło 21 sierpnia / 2 września 1862 r., został on na mocy „najwyższej łaski” uwolniony (7 września 1862 r.)⁴⁶. Konsekwencją uchwał zjazdu szlachty powiatu rohaczewskiego było przekazanie gubernialnemu marszałkowi szlachty ks. Lubomirskiemu „najwyższego postanowienia”, iż „z woli Najjaśniejszego Pana, elekcje guberni mohylewskiej odkładają się na czas nieograniczony”⁴⁷, co stało się początkiem degradowania i znoszenia przez władze carskie ostatnich na Ziemiach Zabrzanych form samorządu lokalnego gwarantowanego przez instytucje marszałków szlachty.

⁴⁴ ГАРФ, ф. 109, оп. 36, д. 394, к. 1–15. Zob. też: *Korespondencje...*, s. 24.

⁴⁵ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 44–45; ф. 1284 Департамент Общих Дел Министерства Внутренних Дел, оп. 241, д. 30, к. 11, 81.

⁴⁶ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 46–47.

⁴⁷ *Ibidem*, к. 47.

Wystąpienie szlachty powiatu rohaczewskiego wzmoгло czujność rosyjskiego aparatu władzy, którego coraz bardziej drażniła specyfika aspiracji społeczno-politycznych ludności polskiej. Warto w tym miejscu podkreślić, że wydarzenia w powiecie rohaczewskim nie były jedynymi, jakie ujawnił rosyjski aparat represji, i wpisywały się w szerszy ruch nasilonej w Rosji po ogłoszeniu reformy uwłaszczeniowej i wymykającej się spod kontroli władz państwowych dyskusji politycznej owocuującej zgłaszaniem różnego rodzaju dezyderatów, które artykułowano przede wszystkim na forum regionalnych zjazdów szlacheckich. W przeciwieństwie jednak do pozostałych wystąpień w żądaniach mieszkańców Ziem Zabrzanych pojawiały się niespotykane gdzie indziej postulaty zagwarantowania historycznej jedności, narodowej odrębności, kulturowej autonomii oraz religijnej wolności.

W tym kontekście zestawić można postulaty szlachty rohaczewskiej z żądaniami szlachty guberni twerskiej, która w tym samym czasie, tj. w listopadzie 1861 r. na zjeździe pośredników pokoju wyraziła swoje niezadowolenie z ograniczonej w swoim charakterze reformy uwłaszczeniowej. Trzy miesiące później na rozpoczętym 1/13 lutego 1862 r. zjeździe szlachty guberni twerskiej podjęto uchwałę, przyjętą 126 głosami przy sprzeciwie 24, o złożeniu na ręce cara Aleksandra II adresu, który podpisany przez 113 uczestników zjazdu, w tym gubernialnego marszałka szlachty i 9 powiatowych marszałków, postulował przeprowadzenie w Rosji liberalnych reform, wprowadzenie jawnego i niezależnego sądownictwa, zniesienie przywilejów stanowych oraz zwołanie ogólnorosyjskiego zjazdu przedstawicieli wszystkich stanów⁴⁸. Adres szlachty twerskiej, nagłośniony za sprawą wydawanego w Londynie rosyjskiego czasopisma „Kołokoła” – tu opublikowano po raz pierwszy jego treść⁴⁹, spotkał się ze zdecydowaną reakcją cara, który nakazał aresztowanie i osadzenie na dwa lata w twierdzy Pietropawłowskiej 13 inicjatorów adresu, w tym m.in. Michaiła A. Bakunina. Co warte podkreślenia, uchwała szlachty twerskiej nie znalazła szerszego odzewu społecznego, a jedynym głośnym wystąpieniem w obronie skazanych – ostatecznie uwolnionych i oddanych pod nadzór policyjny – był apel Wasilija W. Berwi-Flerowskiego, który w liście skierowanym do cara oraz wszystkich marszałków gubernialnych w Rosji i ambasady Anglii namawiał szlachtę do wystąpienia w obronie własnych praw, cara ostrzegał przed groźbą wybuchu rewolucji, a ambasadora Anglii prosił, aby ten poinformował Europę o despotyzmie władz rosyjskich. Protest Berwiego nie przyniósł oczekiwanych skutków, zaś dla autora listu stał się początkiem 25-letniej zsyłki na Syberię⁵⁰.

⁴⁸ В.А. Федоров, *Падение крепостного права в России: документы и материалы: „Положения 19 февраля 1861 года” и русское общество*, вып. 2, Москва 1967, s. 107–109; М. Лемке, *Очерки освободительного движения 60-х годов*, Санкт-Петербург 1908, s. 447–449; *Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи)*, ред. В.А. Федоров, Москва 1994, s. 413–415.

⁴⁹ „Колокол” (15 IV 1862), № 129, s. 1069–1071; (1 VIII 1862), № 140, s. 1160–1161.

⁵⁰ S. Wiech, *Uczestnicy powstania styczniowego na zesłaniu we wspomnieniach Wasilija W. Berwi-Flerowskiego*, w: *Польские ссыльные в Сибири во второй половине XVIII – начале XX века*

Zainicjowana przez szlachtę powiatu rohaczewskiego inicjatywa składania polskich w swoim charakterze postulatów politycznych mogła znaleźć swoją kontynuację tylko w ograniczonym rozmiarze. Poza guberniami mohylewską i witebską zjazdy szlacheckie odwołano w guberni wileńskiej, grodzieńskiej i kowieńskiej⁵¹. Dodatkowo szanse przeforsowania reform zgodnych z oczekiwaniami Polaków zdecydowanie się oddaliły w chwili, gdy w Królestwie Polskim wprowadzono stan wojenny (14 października 1861), przekreślający możliwość wyjednania przez przedstawicieli obozu białych na Litwie choćby jednego ustępstwa. Kolejne, zgodnie z terminarzem, zjazdy szlacheckie, na których można było publicznie zgłosić postulaty polityczne, miały odbyć się dopiero na jesieni 1862 r. w guberni podolskiej i mińskiej. Pierwszy z nich, ze względu na wyrażone postulaty polityczne oraz udaną próbę uruchomienia procedury przekazania adresu, pociągnął za sobą największe konsekwencje. Stał się też dla władz rosyjskich pobudką do podjęcia rozstrzygających dla sprawy polskiej na Ziemiach Zabrzanych decyzji, które powierzono specjalnie powołanemu do tego celu organowi. Ranga i znaczenie zjazdu szlachty guberni podolskiej uprawnia do przybliżenia niektórych szczegółów związanych z wydarzeniem, które stało się bezpośrednim powodem powołania drugiego Komitetu Zachodniego.

Gubernialny zjazd szlachty w Kamieńcu Podolskim z udziałem ok. 300 delegatów rozpoczął się 15/27 września 1862 r., choć jego formalne otwarcie w asyście cywilnego gubernatora Rudolfa I. Braunschweiga (późniejszego członka Komitetu Urządającego w Królestwie Polskim) nastąpiło dzień później, gdyż – jak tłumaczono – nie udało się na wyznaczony termin przygotować domu i sali obrad zjazdu szlacheckiego⁵². Uroczyste otwarcie zjazdu, dokonane przez pełniącego obowiązki gubernialnego marszałka szlachty Aleksandra Sadowskiego⁵³, poprzedziło wystąpienie gubernatora podolskiego, który „przypomniiał szlachcie o ważności spoczywających na nich spraw, [...] obowiązku dokonania wyborów nowych delegatów i marszałków, [...] roli pośredników pokoju” itp. Po otwarciu zjazdu jego uczestnicy podążyli na nabożeństwo. Skromna grupa wyznania prawosławnego udała

в восприятии российской администрации, переселенцев и коренных народов Сибири, red. С.А. Мулина, Омск 2015, s. 97–98.

⁵¹ РГИА, ф. 1284, оп. 241, д. 30, к. 8.

⁵² РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 15. Budowę Domu Zebrań Szlacheckich w Kamieńcu Podolskim rozpoczęto w 1857 r. W stanie surowym został oddany do użytku w końcu 1861 r. Na jesieni 1862 r. wciąż trwały w nim prace wykończeniowe. Zob. M. Rolle, *Rzemiennym dyszlem (Z dziejów Kamieńca Podolskiego)*, Lwów 1914, s. 51–52; M. Wiraszka, *Kamieniecki „Palazzo della Cancelleria”*. Rozważania na temat recepcji renesansu włoskiego w architekturze stolicy guberni podolskiej, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 144.

⁵³ Gubernialnym marszałkiem od 1850 do sierpnia 1861 r. był Jan Sulatycki. Od sierpnia 1861 r. te obowiązki pełnił dotychczasowy marszałek szlachty powiatu kamienieckiego – Aleksander Sadowski, którego na urzędzie marszałka powiatowego zastąpił Zygmunt Czerwiński.

się wraz z wicegubernatorem Fiodorem A. Żemczużnikowem do miejscowego soboru katedralnego, zaś zdecydowana większość delegatów wyznania katolickiego w asyście gubernatora Braunschweiga uczestniczyła w nabożeństwie w kościele katolickim. Jak podkreślał gubernator podolski, „w czasie nabożeństw w obu świątyniach panował porządek”⁵⁴.

W czasie trwających trzy dni wyborów, obrad i dyskusji, zgodnie z przyznanym zjazdom szlacheckim prawem, podniesiono problem zredagowania adresu do cara Aleksandra II, w którym zamierzano przedstawić swoje potrzeby i życzenia⁵⁵. Dyskusja na ten temat toczyła się głównie w domu Ignacego Chełmińskiego (1817–1868), pełniącego urząd marszałka szlachty powiatu uszyckiego. Głównymi orędownikami przygotowania adresu byli m.in. Aleksander Orłowski, Konstanty Jełowicki, Konstanty Urbański, Jan Buczyński, Aleksander Pieńkowski, Cezary Radzikowski, hr. Edward Ronikier. Na spotkaniach u Chełmińskiego sformułowano główne postulaty, które zamierzano przedstawić w adresie. Postanowiono także, aby ostateczną wersję adresu przygotowali Leonard Sowiński i Leopold Jakubowski⁵⁶. Do tego grona dołączył także członek gubernialnego urzędu do spraw włościańskich Wacław Giżycki, który mimo pewnych oporów podjął się roli redaktora stylistycznego. Jego rola, jak wyjaśniano, miała polegać na ewentualnym stonowaniu treści adresu i usunięciu niewłaściwych określeń czy też niestosownych sformułowań.

Zgodnie z przyjętymi ustaleniami w mieszkaniu Jakubowskiego sporządzono odpowiedni dokument i po niewielkich poprawkach ze strony Giżyckiego, wieczorem 18/30 września w domu marszałka Chełmińskiego odczytano, a następnie większością głosów przyjęto zredagowany adres. Następnego dnia, tj. 19 września / 1 października 1862 r. w głównej sali obrad zjazdu szlacheckiego, z udziałem wszystkich marszałków szlachty, gremialnie, przy aplauzie ok. 200 delegatów, zażądano odczytania przygotowanego wcześniej adresu. Ponieważ słaby głos sekretarza zebrania, któremu powierzono czytanie adresu, nie docierał do wszystkich słuchaczy, dlatego też wyręczył go w tym zadaniu marszałek szlachty powiatu winnickiego Aleksander Pieńkowski. Po wysłuchaniu Pieńkowskiego delegaci chóralnie zaczęli wołać do zgromadzonych: „Podpisujemy, wszyscy podpisujemy”. Ostatecznie pod adresem złożyło swe podpisy 249 delegatów na czele z gubernialnym i siedmioma powiatowymi marszałkami szlachty⁵⁷. Mimo wyraźnego sprzeciwu gubernatora Braunschweiga, który zapoznał się z kopią adresu, marszałkowie szlachty w zalokowanej kopercie złożyli na ręce gubernatora podolskiego adresowaną do cara petycję, uruchamiając tym samym oficjalną procedurę przekazania władcy Rosji swoich życzeń i postulatów.

⁵⁴ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 16.

⁵⁵ Zob. [W. Przyborowski], *Historia dwóch lat przez Z.S.L., Część druga. Rok 1862*, t. 5, Kraków 1893, s. 392–396, 494–496; A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864 r.*, t. 2, Paryż 1868, s. 396–398.

⁵⁶ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 60.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 26–30.

Decyzja o przesłaniu adresu, a przede wszystkim jego treść wywołała oburzenie i strach gubernatora podolskiego oraz jego przełożonego – kijowskiego generała-gubernatora Wasilczykowa. Ten ostatni informując MSW o wydarzeniach z Kamieńca Podolskiego, tak bardzo się zirytował, iż wolał przemilczeć treść rezolucji. „O adresie tym – donosił Wasilczykow – nic nie mogę powiedzieć, gdyż jest w tak wielkim stopniu zuchwały i niedorzeczny, że nie znajduję słów, aby to wyrazić”⁵⁸. Przerażenie władz carskich wzbudziły myśli przewodnie adresu, dotyczące restytucji organów przedstawicielskich, swobód obywatelskich, poszanowania tradycji historycznych i wartości kulturowych oraz wynikająca z tego wszystkiego potrzeba połączenia Ziem Zabrzanych z Królestwem Polskim. Już na wstępie przypomniano, że „Ruś zjednoczona z Polską uroczystą i dobrowolną unią lubelską przez całe pokolenia przyjmowała formy rodzimej [polskiej] cywilizacji. Wykształcenie i życie społeczne od niepamiętnych czasów odcisnęło w kraju charakter wyłącznie polski”. Zwrócono także uwagę, że „źródłem siły i przetrwania polskiego elementu, niezależnie od dokonujących się przewrotów politycznych, jest leżąca u jego podstaw idea narodowego przedstawicielstwa oraz swobód obywatelskich”⁵⁹. W opinii szlachty guberni podolskiej „panująca w ostatnim półwieczu przeciwna temu duchowi polityka, stała się przyczyną ciągłej niezgody, która doprowadzając [kraj] do sytuacji bez wyjścia głęboko niepokoi każdego rozsądnie myślącego obywatela”. Jak wynikało z tej części adresu, troska o dobro kraju stała się impulsem do wystąpienia do Aleksandra II z prośbą o dokonanie stosownych zmian.

W przekonaniu autorów adresu „Jedynym, prowadzącym do tego celu sposobem [...] jest przywrócenie administracyjnej jedności Polski, z włączeniem do jej składu Kraju Zachodniego i z pełnym poszanowaniem praw miejscowej ludności wiejskiej wezwanej w chwili obecnej do działalności na niwie społecznej”. Odnosząc się do reformy uwłaszczeniowej, dodawano, że „szczerzy udział polskiej szlachty w ostatecznym rozstrzygnięciu kwestii chłopskiej – wynikający z wiekowego wzmocnienia obywatelskiej godności i wolności – niewątpliwie stanowi poręczenie terazniejszych przedsięwzięć”.

Niezwykle ważnym dopełnieniem złożonej deklaracji ostatecznego rozwiązania kwestii chłopskiej była wyrażona w adresie i zgodna z duchem rewolucji moralnej idea równości i jedności. „Odrzucając wszelką myśl o wyższości plemion i stanów – pisano – szlachta guberni podolskiej pozostaje wierna podstawowej idei polskiej dotyczącej równych praw wszystkich elementów składowych społeczeństwa – i z tych to powodów pragnie obcowania z Polską, widząc w niej podstawę dalszego samorozwoju zarówno narodu polskiego jak i ukraińskiego”.

Wyjawiając Aleksandrowi II powody swojego niezadowolenia z istniejącej sytuacji oraz chęć połączenia się z Polską, autorzy adresu jednocześnie surowo osądzili trudne do zaakceptowania realia społeczno-polityczne Ziemiach Zabrzanych.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 22.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 24.

Sytuacja naszego kraju – skarżono się w adresie – jest beznadziejna. Naród bez wykształcenia, średnie placówki szkolne nieodpowiednie zarówno pod względem liczby jak i systemu nauczania; przemysł pozbawiony kapitałów, obciążony nadmiernym procentem; handel zbożem z powodu braku ulepszonych dróg komunikacyjnych oderwany od zbytu zagranicznego, własność ziemską pozbawiona kredytu – a to w następstwie zniesienia pożyczek ze strony państwowych instytucji kredytowych, jak też braku systemu hipotecznego; przepisy prawne sprzeczne z podaniami, obyczajami i postępowymi społecznie pojęciami; wykonawstwo prawa przekazane obcej krajowi biurokracji; administracja nieodpowiadająca miejscowym potrzebom i interesom; i na końcu – kraj pozbawiony wybranych ze swojego środowiska organów kierujących jego społecznym wysiłkiem⁶⁰.

W zakończeniu adresu skarżąc się na represyjny i szkodliwy dla mieszkańców Ziemi Zabranej kurs polityczny, odstający od lokalnych potrzeb system zarządzania oraz naganne postępowanie obcej dla miejscowej ludności administracji państwowej, wskazywano równocześnie na możliwość uchronienia się przed ostateczną ruiną i doprowadzenie do finału reformy uwłaszczeniowej. Przypomniano zatem, że „sytuacja wynikała z powodu naszej [Ziemi Zabranej] izolacji od Królestwa Polskiego, utrudnia ostateczne rozstrzygnięcie sprawy włościańskiej i grozi zdecydowanie upadkowi kraju, jeśli nie zostanie przywrócona administracyjna jedność [Ziemi Zabranej] z krajem posiadającym takie same potrzeby, wspólną przeszłość, identyczne pojęcie o obywatelskiej i religijnej wolności oraz posiadającej na przyszłość wspólną drogę rozwoju”⁶¹. Wyrażano przy tym nadzieję, że składając u stóp tronu cara Aleksandra II najpokorniejsze prośby, szlachta guberni podolskiej doczeka się oczekiwanych zmian i „liczy ze strony JCM na poczucie sprawiedliwości i miłosierdzia – jako na jedyną rękojmię przerwania obecnych swoich cierpień oraz pomyślność na przyszłość”⁶².

Treść i charakter postulatów wyrażonych w Kamieńcu Podolskim wprawiły w osłupienie przedstawicieli władz administracji państwowej. Gubernator podolski, kilkakrotnie podejmujący starania zastraszenia marszałków szlachty i storpedowania inicjatywy zjazdu szlacheckiego, proponował zniszczenie adresu oraz siłowe rozpędzenie zgromadzenia⁶³. Informacje o zapędach gubernatora przeciekły nawet do prasy polskiej, która wyjawiała, że „gubernator grozi naczelnikom, że ich żywo pogrzebie pod gruzami miasta, żądając odwołania adresu. Obywatele [zaś] trwają przy adresie”⁶⁴. Generał-gubernator kijowski proponował natomiast ze swojej strony zamknąć obrady zjazdu, oświadczając szlachcie, że „przekroczyła swoje uprawnienia, gdyż nie może jedna dziesiąta część [Ziemi Zabranej] występować i zabiegać w imieniu wszystkich, przeciwko jej woli”⁶⁵. Przychylając się do tej opinii, car

⁶⁰ *Ibidem*, k. 25–26. Zob. też: [W. Przyborowski], *op. cit.*, s. 494–496.

⁶¹ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 25.

⁶² *Ibidem*, k. 26.

⁶³ *Ibidem*, k. 3.

⁶⁴ *Ostatnie depeze telegraficzne Czasu*, „Czas” (1862), nr 288.

⁶⁵ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1102, к. 3.

Aleksander II „wyraził życzenie, aby antypaństwowe i grożące jednności Cesarstwa obrady zjazdu szlachty guberni podolskiej z rozkazu kijowskiego generała-gubernatora zamknąć”⁶⁶, a o całej sprawie poinformować namiestnika Królestwa Polskiego – wielkiego księcia Konstantego Mikołajewicza. Przekazanie do Warszawy szczegółowych informacji na temat wydarzeń w Kamieńcu Podolskim było o tyle istotne, że w tym samym czasie, we wrześniu 1862 r. rywalizujący z Aleksandrem Wielopolskim Andrzej Zamoyski, który pragnął zademonstrować patriotyzm większy od swego przeciwnika, w rozmowie z bratem cara Aleksandra II otwarcie wysunął postulat przyłączenia do Królestwa Polskiego Litwy i Rusi. Postulat ten wsparł kilka dni później zjazd ponad 200 właścicieli ziemskich sympatyzujących z obozem białych⁶⁷.

Niemal równolegle wyrażone w Warszawie oraz Kamieńcu Podolskim pragnienie administracyjnego przyłączenia Ziemi Zabrzanych do Królestwa Polskiego wskazywało na koordynację działań ze strony polskiego ziemiaństwa. Potwierdziły to także postulaty zjazdu szlachty guberni mińskiej (listopad 1862 r.), na którym powtórzono żądania jednności Królestwa Polskiego z zachodnimi guberniami Cesarstwa⁶⁸. Ponieważ ani gubernia podolska, ani też mińska nie graniczyły z Królestwem Polskim, dlatego też wysunięte postulaty budziły z jednej strony zdumienie władz rosyjskich zaskoczonych tak silnym odruchem polskiego separatyzmu, jak też oburzenie, że w guberniach zachodnich, 30 lat po stłumieniu powstania listopadowego, nie udało się zniszczyć i wyprzeć polskich wpływów i poczucia więzów narodowych z mieszkańcami Królestwa Polskiego.

Decyzje i postulaty zjazdu szlachty guberni podolskiej w finalnym rozrachunku stały się dla władz rosyjskich bezpośrednią pobudką do powołania specjalnego organu, jakim był Komitet Zachodni. Minister spraw wewnętrznych Wałujew zwracając uwagę na zbieżność tych dwóch wydarzeń, pod datą 20 września (2 października) 1862 r. zanotował w swoim dzienniku: „z guberni podolskiej otrzymano drogą telegraficzną wiadomości, że szlachta podolska na zjeździe gubernialnym sporządziła adres o administracyjnym zjednoczeniu Podola z Królestwem Polskim. Pod wpływem tej wiadomości zdecydowano się wskrzesić poprzednio działający wyższy Komitet Guberni Zachodnich”⁶⁹. Drugiemu w dziejach Ziemi Zabrzanych Komitetowi Zachodniemu powierzono rozstrzygnięcie kluczowych decyzji dotyczących tzw. kwestii polskiej, w tym wypracowanie jednolitego stanowiska oraz podjęcie radykalnych rozwiązań mających na celu definitywne wyrugowanie wpływów polskich z zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego⁷⁰. Nie ulega zatem

⁶⁶ Ostatecznie nastąpiło to na mocy decyzji z 22 września / 4 października 1862 r.

⁶⁷ A. Szwarz, *Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości. Polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki), w: Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 395.

⁶⁸ РГИА, ф. 1282, оп. 2, д. 1101, к. 1–53.

⁶⁹ П.А. Валуев, *op. cit.*, s. 190.

⁷⁰ С.М. Середонин, *op. cit.*, т. 3, ч. 1, s. 186–187.

wątpliwości, że to nie wybuch powstania styczniowego, ale wydarzenia go poprzedzające, w tym m.in. rezolucje szlachty guberni podolskiej, leżały u podstaw zapoczątkowanego u schyłku 1862 r. i szeroko zakrojonego programu depolonizacji Ziemi Zabrananych.

At the Roots of the Second Western Committee. The Polish Case in the Taken Lands in 1860–62

Abstract

The sources of the so-called second Western Committee should be sought in the reaction of the Russian authorities to the growing and unprecedented wave of social and political unrest in the early 1860s and national aspirations expressed by the Polish society. One of them was the desire to incorporate the Western Guberniyas into the Kingdom of Poland. For the first time this demand was officially put forward by the nobility of the Rahachow District (Mogilev Guberniya) in October 1861. The reaction of the Russian authorities to this event was the cancellation of the nobility elections in the Mogilev Guberniya and the arrest of the marshal of the Rahachow District Jan Bohusz.

Much greater political repercussions were brought by the congress of the nobility at Kamiannets-Podilskyi (in September 1862). The gathered nobility of the Podolia Guberniya prepared an address to Tsar Alexander II, demanding the administrative integration of the Stolen Lands with the Kingdom of Poland as a condition and “the basis for the further development of both the Polish and Ukrainian people”. These demands of the Podolia nobility were received in St Petersburg as a threat to the state and an expression of Polish separatism which should be fought at all costs. Almost immediately a decision was made to set up a Western Committee to prepare decisions regarding the solution of the so-called Polish case, consisting primarily in the definitive ousting of Polish influence from the Western Guberniyas of the Russian Empire.

У истоков второго Западного комитета. Польский вопрос на Отобранных землях в 1860–1862 годах

Аннотация

Истоки образования т.н. второго Западного комитета надо доискиваться в реакции российских властей на нарастающую в начале 1860-х годов и ранее невиданную волну волнений общественных и политических настроений, а также изъявляемые польским обществом национальные стремления. Одним из них было желание объединить Западные губернии с Царством Польским. Впервые это требование было официально предъявлено представителями дворянства Рогачевского уезда (Могилевской губернии) в октябре 1861 г. Реакцией российских властей на это событие стала отмена дворянских выборов в Могилевской губернии, а также арест предводителя дворянства Рогачевского уезда – Яна Богуша.

Более серьезные политические последствия принес съезд дворянства в Каменец-Подольском (IX 1862). На этом съезде дворяне Подольской губернии подготовили адрес на имя императора Александра II, в котором требовали административного объединения Отобранных земель с Царством Польским, как условие и «основу дальнейшего развития как польской так и украинской нации». Требования дворянства Подольской губернии

были восприняты в Петербурге как угроза государству и проявление польского сепаратизма, который надо любой ценой истребить. Почти сразу было принято решение образовать Западный комитет, которому было поручено подготовить решения, касающиеся разрешения т.н. польского вопроса, прежде всего, заключающиеся в окончательном искоренении польского влияния из Западных губерний Российской Империи.

Bibliografia

Źródła

Государственный Архив Российской Федерации

фонд 109 – Третье Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, оп. 36, д. 127, 394

Российский Государственный Исторический Архив

фонд 1266 – Комитет западных губернии, опис 1, дело, 28, 41

фонд 1267 – Западный Комитет, оп. 1, д. 12, 43

фонд 1170 – Комитет по делам Царства Польского при Государственном Совете, оп. 1, т. 16, д. 12

фонд 1282 – Канцелярия Министра Внутренних Дел, оп. 2, д. 1101, 1102

фонд 1284 – Департамент Общих Дел Министерства Внутренних Дел, оп. 241, д. 30, 1284

Gieysztor J., *Litwa przed rokiem 1863*, Lwów 1888.

Gieysztor J., *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, Wilno 1913.

Maliszewski E., *Rok 1863 na kresach mohilewskich*, Warszawa 1920.

Obozierska J. ze Świętorzeckich, *Męczeńskie lata*, w: *Nasze kresy: Mohilewszczyzna*, Mohilew–Moskwa 1917.

Полное собрание законов российской империи. Собрание второе, т. 6: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1831; т. 8: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1834; т. 15: *Отделение первое*, Санкт-Петербург 1841.

Свод Законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Первого составленный, т. 9: *Законы о состояниях*, С-Петербург 1857.

Федоров В.А., *Падение крепостного права в России: документы и материалы: „Положения 19 февраля 1861 года” и русское общество*, вып. 2, Москва 1967.

Opracowania

Beauvois D., *Trójką ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, tłum. K. Rutkowski, Lublin 2005.

Fajnhauz D., *Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1851–1863)*, „Przegląd Historyczny” 85 (1994), z. 3.

Giller A., *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864 r.*, t. 2, Paryż 1868.

Głębocki H., *Starzeński Wiktor (1826–1882)*, PSB, t. 42/3, Wrocław 2003–2004.

Koberdowa I., *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa 1962.

[Przyborowski W.], *Historia dwóch lat przez Z.S.L., Część druga. Rok 1862*, t. 5, Kraków 1893.

Rolle M., *Rzemiennym dyszlem (Z dziejów Kamieńca Podolskiego)*, Lwów 1914.

Staliūnas D., *Litewscy biali i władze carskie przed powstaniem styczniowym: między konfrontacją a kompromisem*, „Przegląd Historyczny” 89 (1998), z. 3.

- Stankiewicz Z., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- Szwarc A., *Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości. Polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki)*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 389–406.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk–Sopot 2018.
- Wiech S., *Królestwo i zabór rosyjski w latach 1865–1914*, w: *Historie Polski w XIX wieku*, t. 3: *Historie polityczne*, cz. 2, red. A. Nowak, Warszawa 2013, s. 7–260.
- Wiech S., *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018 (Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja, t. 1).
- Wiech S., *Uczestnicy powstania styczniowego na zesłaniu we wspomnieniach Wasilija W. Berwi-Flerowskiego*, w: *Польские ссыльные в Сибири во второй половине XVIII – начале XX века в восприятии российской администрации, переселенцев и коренных народов Сибири*, red. С.А. Мулина, Омск 2015, s. 97–104.
- Wiech S., *Urząd general-gubernatora w Rosji i w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 59 (2007), z. 1.
- Wiraszka M., *Kamieniecki „Palazzo della Cancelleria”. Rozważania na temat recepcji renesansu włoskiego w architekturze stolicy guberni podolskiej*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 140–153.
- Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Архипова Т.Г., *Комитет западных губерний. 1831–1848 гг. (К истории политики царизма в отношении национальных окраин)*, „Труды Московского Государственного историко-архивного института” 28 (Москва 1970).
- Валуев П.А., *Дневник министра внутренних дел. 1861–1864 гг.*, т. 1, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961.
- Высшие и центральные учреждения России. 1801–1917*, т. 1, Санкт-Петербург 2000.
- Государственная канцелярия 1810–1910*, Санкт-Петербург 1910.
- Дамешек Л.М., Дамешек И.Л., *Окраины Российской империи: институты и бюрократия XIX – начала XX веков*, Иркутск 2015.
- Дамешек Л.М., *Особые комитеты как форма управления окраинами империи в XVIII – начале XX вв.*, „Вестник Бурятского Университета”, Улан-Удэ 2004 (История. Серия 4, вып. 8).
- Ерошкин Н.П., *Крепостническое самодержавие и его политические институты*, Москва 1981.
- Зайончковский П.А., *Отмена крепостного права в России*, Москва 1960.
- Западные окраины Российской империи*, ред. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2007.
- Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2004.
- Комзолова А.А., *Политика самодержавия в Северо-Западном крае во второй половине 1850-х–1870-х годах*, Москва 2003.
- Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи)*, ред. В.А. Федоров, Москва 1994.
- Лемке М., *Очерки освободительного движения 60-х годов*, Санкт-Петербург 1908.
- Лепеш О., *Деятельность высших территориальных комитетов государственного аппарата Российской империи по управлению территорией Беларуси в XIX в.*, w: *Беларуские земли в составе Российского государства (1772–1917)*, ред. В.А. Божанов, Минск 2013, s. 156–163.

- Мацузато К., *Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.)*, w: *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.*, ред. К. Мацузато, Москва 2005, s. 62–121.
- Милютин Д.А., *Воспоминания генерал-фельдмаршала, графа Д.А. Милютина. 1860–1862*, ред. Л.Г. Захарова, Москва 1999.
- Муравьев М.Н., *Четыре политические записки о Северо-Западном крае. 1830 г., 1831 г., 1864 г., 1865 г.*, „Русский архив” (1885), № 6.
- Нольде А.Э., *Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском*, вып. 1: *Попытка кодификации литовско-польского права*, Санкт-Петербург 1906.
- Подорожня Е.А., *Институт предводителей дворянства в Беларуси во второй половине XIX – в начале XX в.*, w: *Беларусь у пачатку XX ст.: Да 100-годдзя БДПУ*, ред. А.І. Андарала, М.М. Забаўскі, А.М. Люты, Мінск 2014, s. 254–260.
- Середонин С.М., *Исторический обзор деятельности комитета министров*, т. 1–3, Санкт-Петербург 1902.
- Эпштейн Э.Е., *Формирование имперской стратегии управления: Царство Польское (1831–1843)*, Москва 2016.
- Эсадзе С., *Историческая записка по управлению Кавказом*, т. 1, Тифлисс 1907.

Stanisław Wiech, prof. dr hab., kierownik Zakładu Historii XIX stulecia w Instytucie Historii UJK; autor blisko 200 artykułów, 10 książek, redaktor 15 opracowań i wydawnictw naukowych. Zainteresowania naukowe: historia społeczno-polityczna Rosji, Królestwa Polskiego i Kresów Wschodnich w XIX i XX w., dzieje mniejszości etnicznych i wyznaniowych, ustroju prawnego Rosji, historia carskiej policji politycznej, losy zesłańców, studia źródłoznawcze (stanislaw.wiech@ujk.edu.pl).

Stanisław Wiech, Prof. dr. hab., head of the 19th-Century History Department of the Institute of History at Jan Kochanowski University in Kielce; the author of nearly 200 articles, 10 books, editor of 15 scholarly studies and editions. His scholarly interests include: socio-political history of Russia, Kingdom of Poland, and Polish Eastern Borderlands in the 19th and 20th centuries, history of ethnic and religious minorities, state legal system of Russia, history of tsarist political police, fates of exiles, source studies (stanislaw.wiech@ujk.edu.pl).